

UOT 82-09

A.E.Heydərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
heydarova89@inbox.ru

EKOTƏNQİD

DOI: 10.30546/170899876.72.1.2024.04

Açar sözlər: *ekotənqid, ekotənqidin tarixi, ekotənqidin növləri, ekotənqid və ədəbiyyat, Azərbaycan ədəbiyyatında ekotənqid*

Ekotənqid ədəbiyyat, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı əlaqəni araşdıran fənlərarası bir sahədir. O, təbiətin ədəbi əsərlərdə necə təsvir olunduğunu və bu təsvirlərin təbii dünya haqqında anlayışımızı necə formalaşdırdığını araşdırır. Bu yanaşma iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və ətraf mühitin degradasiyası kimi problemləri həll etməklə insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə yollarını təhlil edir. Ekotənqid bütün canlıların və ekosistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini göstərir, ədəbiyyatda təsvir olunan insan-mühit münasibətlərinin etik, sosial və siyasi nəticələrini vurğulayır. O, ədəbi və mədəni təhlillər vasitəsilə təbiətə daha dərin qiymət verməklə ekoloji problemlər haqqında maarifləndirməyə və davamlı yaşayış üsullarını təşviq etməyə çalışır. Ekotənqid ətraf mühitə təsirimiz haqqında tənqidi düşünməyi təşviq edir, ədəbiyyatda və cəmiyyətdə ekoloji şüurlu perspektivləri müdafiə edir.

А.Э.Гейдарова

ЭКОКРИТИЦИЗМ

Ключевые слова: *экокритика, история экокритики, виды экокритики, экокритика и литература, экокритика в Азербайджанской литературе*

Экокритицизм это междисциплинарная область, которая исследует взаимосвязь между литературой, культурой и окружающей средой. В нем исследуется, как природа изображается в литературных произведениях и как эти изображения формируют наше понимание мира природы. Этот подход анализирует способы взаимодействия людей с окружающей средой, решая такие проблемы, как изменение климата, утрата биоразнообразия и деградация окружающей среды. Экокритицизм подчеркивает взаимосвязь всех живых существ и экосистем, подчеркивая этические, социальные и политические последствия отношений человека и окружающей среды, изображенных в литературе. Он направлен на повышение осведомленности об экологических проблемах и пропаганду устойчивого образа жизни, способствуя более глубокому пониманию природы посредством литературного и культурного анализа. Экокритицизм поощряет критическое

мышление о нашем влиянии на окружающую среду и защищает экологически сознательные взгляды в литературе и обществе.

A.E.Haydarova

ECOCRITICISM

Keywords: *ecocriticism, history of ecocriticism, types of ecocriticism, ecocriticism and literature, ecocriticism in Azerbaijani literature*

Ecocriticism is an interdisciplinary field that examines the relationship between literature, culture, and the environment. It explores how nature is portrayed in literary works and how those portrayals shape our understanding of the natural world. This approach analyzes the ways in which humans interact with their environment, addressing issues such as climate change, biodiversity loss, and environmental degradation. Ecocriticism emphasizes the interconnectedness of all living beings and ecosystems, highlighting the ethical, social, and political implications of human-environment relationships depicted in literature. It seeks to raise awareness about environmental issues and promote sustainable ways of living by fostering a deeper appreciation for nature through literary and cultural analysis. Ecocriticism encourages critical thinking about our impact on the environment and advocates for environmentally conscious perspectives in literature and society.

Giriş

Son illər ekoloji böhranların artdığı, onlarla mübarizənin çətinləşdiyi müşahidə edilir. Bu da öz növbəsində problemin həlli ilə bağlı dövlətləri, insanları düşünməyə, tədbirlər görməyə, “yaşıl dünya” ətrafında birləşməyə sövq edir. Mövcud degradasiyanın qarşısını almaq üçün insanların bu sahədə daha çox maariflənməsi, bunu həyat fəlsəfəsinə çevirməsi lazımdır. İnsanla təbiət arasında assosiativ əlaqənin qurulmasında, bu münasibətin verbal ifadəsində ədəbiyyatın müstəsna rolu vardır. Bu produktiv əlaqənin hərəkətverici qüvvəsi kimi ekotənqid və ya ekoloji tənqid (“ecocriticism”) modeli xüsusilə seçilir.

Ekotənqid ədəbi tənqidin metodlarından biri olub, ədəbiyyat, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı əlaqəni araşdıran fənlərarası bir sahədir. O, təbiətin bədii əsərlərdə necə təsvir olunduğunu və bu təsvirlərin dünya haqqındakı anlayışımızı necə formalaşdırdığını araşdırır. Bu yanaşma iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və ətraf mühitin degradasiyası kimi problemləri həll etməklə insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə yollarını təhlil edir.

Ekotənqid bütün canlıların və ekosistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayır, ədəbiyyatda təsvir olunan insan-mühit münasibətlərinin etik, sosial və siyasi nəticələrini interpretasiya edir. O, ədəbi təhlillər vasitəsilə təbiəti daha dərinlən anlamağa, ekoloji problemlər haqqında

maarifləndirməyə və davamlı yaşayış üsullarını təşviq etməyə çalışır. Ekotənqid ətraf mühitə təsirimiz haqqında tənqidi düşünməyi təşviq edir, ədəbiyyatda və cəmiyyətdə ekoloji şüurlu perspektivləri müdafiə edir.

Bu modelin təşəkkülü XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Hələ 1930-cu illərdən başlayaraq dünyada bəşəriyyətin ətraf mühitə təsirlərini araşdıran elmi araşdırmalar başlandı. Amma bu hələ ekotənqid modelinin formalaşması üçün kifayət deyildi. Ekotənqidin tənqid modeli kimi formalaşması 60-cı illərdən başlanır. Dünyada ədəbi ekoloji tənqidi hərəkətin başlanğıcı kimi Reyçel Karsonun (1907-1964) "Səssiz bahar" (1962) əsəri qəbul olunur. Bu əsərdə ilk dəfə pestisidlərin¹ əkinçilikdə istifadəsi, onların ətraf mühitə əsaslı şəkildə zərərləri tənqid edilirdi. Lakin o dövrdə ətraf mühitlə bağlı problemlər əsərlərin içində səpələnmiş şəkildə idi. 70-ci illərdən başlayaraq artıq onlara müxtəlif adların verilməsi labüdlüyü doğdu. Və ilk dəfə Cozef Miker "Sağ qalma komediyası: Ədəbi ekologiyada araşdırmalar" (1972) kitabında "ədəbi ekologiya" ideyasını ortaya qoydu [3].

Ekotənqidi ilk dəfə termin kimi 1978-ci ildə Vilyam Rukert "Ədəbiyyat və ekologiya" adlı məqaləsində istifadə etmişdir [6, p.71]. Bununla da ədəbiyyat və təbiət, ətraf mühit arasında əlaqə məsələləri diqqət mərkəzinə gətirildi. Bunun nəticəsi olaraq ədəbiyyat və ətraf mühit münasibətlərinə fənlərarası prizmadan baxan ekotənqid 1990-cı illərdə ədəbiyyat və mədəniyyətşünaslığın alt sahəsi kimi məşhurluq qazandı.

Xüsusilə, Çeril Qlotfelt və Harold Frommun söyləri sayəsində ekotənqid elmi mövqe qazandı. O, "Ekotənqid oxucusu: Ədəbi ekologiyada əlamətlər" ("The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology") antologiyasının nəşrində mühüm rol oynayır. 1990-cı illərdə tez-tez istinad edilən bu mühüm kitabın "Giriş" bölməsində deyildiyi kimi, Qlotfelt ekotənqidi "ədəbiyyat və fiziki dünya arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi" kimi təyin edir [2, p.28].

Ekoloji tənqid modelinin akademik dünyada özünəməxsus yer qazanması 1991-92-ci illərə təsadüf edir. Belə ki, 1991-ci ildə Harold Fromm "Ekotənqid: Ədəbiyyatşünaslığın Yaşıllaşdırılması" adlı seminar təşkil etməsi və 1992-ci ildə ABŞ-nin Nevada ştatında Ədəbiyyat və Ətraf Mühitin Öyrənilməsi Assosiasiyasının (ASLE², Ədəbiyyat və Ətraf Mühitin Öyrənilməsi Dərnəyi) qurulması buna səbəb olur [3, p.297].

1999-cu ilə kimi ekoloji məzmunlu əsərlərin və ya ekoloji məzmununda olmayıb, amma bu kimi məsələlərə toxunulan əsərlərin incələnməsi davam

¹ Pestisid (lat. "pestis" - yoluxucu xəstəlik, "sido" - öldürürəm, məhv edirəm) — bitki zərərverici və xəstəliklərinə, alağa, taxıla və taxıl məhsullarına, oduncağa, pambıq məmulatları, yun, dəri, həmçinin insan və heyvanlarda təhlükəli xəstəlik yayanlara qarşı mübarizədə istifadə edilən kimyevi maddədir. (<https://az.wikipedia.org/wiki/Pestisid>)

² ASLE – Association for the Study of Literature and Environment

edir. 2000-ci illər ekotənqiddə ikinci dalğanın meydana çıxması kimi dəyərləndirilir. İkinci dalğanın özünəməxsus xüsusiyyəti ekotənqidi ekoloji resursların bölüşdürülməsi, ekoloji ədalət və azlıqlar, ətraf mühit şəraiti ilə bağlı sosial-iqtisadi təsirlər kimi məsələlərin araşdırılmasına üstünlüyün verilməsi idi. Bu da onu birinci dalğadan fərqləndirirdi. Keçmiş Harvard professoru və ekoloji tənqidin müdafiəçisi Lourens Buellin fikrincə, ekotənqidin ikinci dalğası ekosentrikdən daha çox sosiosentrik etika və siyasətlərə, ictimai sağlamlıq ekologiyasına uyğundur. İkinci dalğanın bir digər xüsusiyyəti də onun təkcə kənd mənzərələrini və ya səhraları deyil, həm də şəhər və sənaye transformasiya landşaftlarını nəzərdən keçirməsidir.

2005-ci ildə görkəmli professor və tənqidçi Maykl P. Koen ekotənqidin daha geniş və kritik bir sahə kimi dərk edilməsinə çağırırdı. Övvəlki ekotənqid adətən daha çox Qərb dünyasına yönəlirdi və bu, tədqiqatın əhatə dairəsini məhdudlaşdırırdı.

Sahə genişləndikcə ekotənqidin müxtəlif növləri üzə çıxdı və inkişaf etdi. Ekotənqidin əsas aparıcı 3 növü daha məşhurdur.

1. Pastoral ekotənqid (“pastoral eco-criticism”) – şəhər həyatının xaosu və korrupsiyasını kəndin dincliyi və əmin-amanlığı ilə müqayisə edir. Pastoral ədəbiyyat insanın təbiətlə əlaqəsini və onun qorunmasının vacibliyini təbliğ edir. Müasir ekotənqid hər iki dünyanı planetin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqəli və ayrılmaz olaraq görür. Bir çox müasir ekotənqidçilər pastoral ədəbiyyatı bir qədər köhnəlmiş bir baxışa malik hesab edirlər.

2. Feminist ekotənqid (“feminist eco-criticism”) – ekotənqidin daha çox yayılmış növlərindən biridir. Bu janra uyğun gələn mətnlər qadınların patriarxal itaətini insanların təbiət aləminə tabe olması ilə əlaqələndirir. Bəzi ekofeministlər təbii dünyanın qadına xas olduğuna inanır, qadınların kişilərə nisbətən təbiətlə daha dərin əlaqə yaratdığını düşünürlər. Bu fikrə ilk dəfə fransız tənqidçisi Françoise d'Eaubonnenin (1920-2005) məşhur “Feminizm və ya ölüm”³ (1974) kitabında rast gəlinmişdir.

3. Postkolonial ekotənqid (“postcolonial eco-criticism”) – ekoloji problemlərin müştəmləkəçiliklə əlaqəsini araşdırır.

Türkiyədə ekotənqidin meydana çıxması XXI əsrə təsadüf edir. Serpil Oppermann, Ufuk Özdağ və Nevin Özkan 2009-cu ildə Türkiyədə “Ekotənqidin Gələcəyi: Yeni Üfüqlər” adlı konfrans təşkil etdilər. Həmçinin eyniadlı kitabla ekotənqidin Türkiyədə akademik müzakirələrin mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldular. Bu da bir çox ekotənqidi tədqiqatların ortaya çıxmasına şərait yataırdı. Bunlara misal olaraq Serpil Oppermannın redaktorluğu ilə nəşr olunan “Ekotənqid: ətraf və ədəbiyyat” (2012) və Ufuk

³ Le Féminisme ou la Mort

Özdağ tərəfindən yazılmış “Ətraf mühitin tənqidinə giriş: təbiət, mədəniyyət, ədəbiyyat” (2014) adlı kitabları misal göstərmək olar. Bundan əlavə, Burcu Karahanın “Yaşıllaşan ədəbiyyat tənqid” (2002) və Dilek Bulutun “Ətraf və ədəbiyyat: yeni bir ədəbiyyat nəzəriyyəsi olaraq ekotənqid” (2005) adlı məqalələri ekoloji tənqidin əsas prinsiplərini ortaya qoyur.

Azərbaycanda ekotənqid metod kimi, təəssüf ki, mövcud deyildir. Azərbaycanda ekotənqid və ədəbiyyat məsələsinə ilk dəfə toxunan şair, tərcüməçi, esseist Qismət Rüstəmov olmuşdur. Onun 2020-ci ildə yazdığı “Ekoloji tənqid: Yaşılı öyrətmək” essesi bu cəhətdən qiymətlidir. Düşünürük ki, Azərbaycanda ekoloji tənqidin metod kimi inkişafına zərurət vardır. Bunun elmi əsasları öyrənilməli və müvafiq elmi-tədqiqatlar aparılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiqləndi. Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair reallaşdırılması planlaşdırılan Milli Prioritetlərdən biri də “təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi”dir. Düşünürük ki, bundan sonra biz də bu sahəyə xüsusi fikir verməliyik. Bunun üçün ədəbiyyatın kifayət qədər resursu var. Bədii materialları müxtəlif aspektlərdən, multidisiplinar, yenilikçi metodlardan istifadə edərək təhlil etməklə potensial inkişafa nail oluna bilər. Bunun üçün, əvvəlcə, müəyyən istiqamət xətləri müəyyən olunmalıdır. Bu sahədəki dünya təcrübəsi, müasir trendlər araşdırılmaqla ekoloji tənqid metodu inkişaf etdirilə bilər.

Nəticə

Ekotənqid ədəbiyyat, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı mürəkkəb əlaqəni dərk etdiyimiz həyatı bir obyekt kimi ortaya çıxır. Onun təkamülü insan ilə təbiət arasındakı dərin əlaqələri işıqlandırdı, ədəbiyyatın ekoloji problemlərə dair qavrayışlarımızı əks etdirmə və formalaşdırma yollarını ortaya qoydu. Müxtəlif janrlar və dövrlər üzrə mətnlərin tədqiqi vasitəsilə ekoloji tənqid ekoloji etika, davamlılıq və ekosistemlər daxilində mürəkkəb qarşılıqlı asılılıqların daha dərinə qavranılmasına təkan verir.

Üstəlik, ekotənqid ədəbi təhlildən kənara çıxır, sosial dəyişikliklər və ekoloji fəallıq üçün katalizator rolunu oynayır. Ədəbiyyata daxil edilmiş ekoloji problemləri vurğulamaqla, tənqidi düşüncəni təşviq edir və ekoloji şüuru təşviq edir, bizi təbiətlə münasibətlərimizi yenidən nəzərdən keçirməyə və daha davamlı əlaqələr qurmağa çağırır.

Biz görünməmiş ekoloji çağırışlar dövründən keçərkən, ekotənqid fənlərarası dialoqu təşviq edən və ekologiyanın qorunması istiqamətində kollektiv məsuliyyəti ruhlandıran güclü bir vasitə olaraq qalır. Onun əhəmiyyəti təkcə ədəbi şərhə deyil, həm də fəaliyyətə ilham vermək, təbiət ilə daha dərin əlaqə yaratmaq və onun qorunmasını müdafiə etmək

potensialındadır. Mahiyyət etibarı ilə ekotənqid insan mədəniyyəti ilə ətraf mühit arasında ayrılmaz əlaqənin sübutu və anlama mexanizmidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Glotfelty Cheryl and Harold Fromm*. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. Athens: U of Georgia, 1996, 416 p.
2. *Meeker Joseph W*. The Comedy of Survival: Studies in Literary Ecology. New York: Scribner's, 1974, 214 p.
3. *Meliz Ergin, Özen Nergis, Dolcerocca*. Edebiyata Ekoeleştirel Yaklaşımlar: Ekoşiir ve Elif Sofya // SEFAD, 2016 (36): s.297-314
4. *Oppermann Serpil* (ed.). Ecocriticism: Natural World in the Literary Viewfinder // Hacettepe University Journal of Faculty of Letters. 16.2 (December 1999), 2012, pp.29-46
5. *Oppermann Serpil* (ed.). Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat. Ankara: Phoenix, 2012, 301 p.
6. *Rueckert William*. Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism // Iowa Review, 1978, vol.9, № 1, pp.71-86
7. Rueckert, William. "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism". In Glotfelty and Fromm, 1996, pp.105-123
8. *Slovic Scott*. Letter // PMLA, 114 (5), 1999, pp.1102-1103
9. Ecocriticism, 05.04.24. /
URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ecocriticism>
10. Qismət. Ekoloji tənqid: Yaşılı öyrətmək. Kulis.az saytı, 23.01.2020 / URL:<https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/colorredEkoloji-tnqid:color-dbiyyatin-tbit-qarsisinda-msuliytyi-colorredQismt-yazir...color-21901>

Redaksiyaya daxil olub 04.02.2024